

KÖZGYŰLÉSI ELŐADÁS

“A szívem legrejtetteb zuga” (*Secretissima camera de lo cuore*).

Költészet és teológia a Commedia állapotváltoztató¹ énekeiben

PÁL József

Költők és filozófusok társasága

Dante poétikája szerint a *dolog* (mint érzékszervi valóság és egyben *signum*) ábrázolása több, általában jól elkülöníthető tapasztalati és alkotói fázison áthaladva válik *szóvá*. A folyamat sematikus négy részből áll: a számára feltárulkozott, minden részében isteni üzenetet tartalmazó túlvilági vízió; ennek (főleg) közvetlen és interaktív megtapasztalása (látás, hallás, beszélgetés, stb.); emlékezetben való megőrzés; leírás a tanulságokkal együtt. A második részben Dante szereplő is, a harmadikban megőrző, a negyedikben leíró és értelmező. A *szóvá* válás útján a *dolog* folyamatosan halványodik, a leírtakban végül alig marad belőle valami².

Az olvasó számára meglepőnek tűnik, hogy a pokol első körében a keresztleletlen erényesek közé frissen belépő Dante mintha tudomást sem akarna szerezni azokról, akiket a Limbusban lát. A csodálkozó Vergilius így kérdés nélkül kezdett válaszolni. A mulasztását Dante később két összefüggésben pótolta. Az első kérdés: volt-e valaki az itteniek között, aki el tudott innét távozni? Erre részben kapott választ: Krisztus nagypénteken éjjel ide érkezett, s felvitte magával az ótestamentumi ősokeket, előtte viszont senki sem hagyhatta el ezt a helyet. Arra azonban sem Vergilius, sem Dante nem tesz egyértelmű utalást, hogy a későbbiek során is így marad-e a helyzet? A második: kik a tagjai egy különálló négyes csoportnak? Hozzájuk tér vissza Vergilius és csatlakozik néhány pillanat múlva *homo novus*ként Dante. A hatos csoport közösen halad tovább, s találkozik a filozófusokéval.

Così andammo infino a la lumera,
parlando cose che 'l tacere è bello,
sì com'era 'l parlar colà dov'era³.

A kétféle szerzői pozíció közötti különbségre a költő egyértelműen felhívta az olvasó figyelmét azzal, hogy a létező különböző alakjait használta: a jelenben (*è*, visszaemlékezés, leírás ideje) a hallgatás, a múltban (*era*, bekövetkezett esemény) a vele ellentétes beszéd a dicséretes magatartás. A környezet más, de a kimondott, illetve ki nem mondott tudás ugyanaz. Máskor a két időpont között valamilyen lelki változás megy végbe a költőben, vagy reflektál a korábbiakra. Az újra átélt félelemre, fájdalomra, együttérzésre, okulásra, sőt

¹ Evilági állapotból a túlvilágiba, a földiből az égibe: *Pokol* 4, *Purgatórium* 33, *Paradicsom* 2.

² A lényeg, mire mások által is megtapasztalható jelenség lesz, minden alkalommal gyengül és (szívós igyekezete ellenére) torzul. Az olvasható műben az eredeti erejének már csak töredéke marad. Legjellemzőbb poétikai meghatározások a *Paradicsom* 1.5–9; *Paradicsom* 33.55–57. A *Pokol* 4. énekének a végén az *al fatto il dir vien meno* (a szó elmarad a dologtól) megállapítás fejezi ki Dante kétségeit.

³ *Pokol* 4.103–105. Így mentünk a fényességig, / olyan dolgokról beszélve, amelyeket szép elhallgatni, / mint ahogy szép volt beszélni róluk, ott, ahol voltunk. A tartalmi hűség megőrzése érdekében gyakran nyersfordításban közlöm az idézeteket vagy, ha szükséges, pontosítom a magyar nyelvű változatot a fordító nevének feltüntetésével.

lelkiismeret furdalásra néhány példa főleg a mű elejéről, „nel pensier rinova la paura”, „Allor mi dolsi, e ora mi ridoglio”, „mi sento ch' i' godo (ch' i' vidi)”, „di mia colpa compunto”⁴, stb.

A hallgatásba rejtett beszéd hasonló a fénybe burkolt alakhoz (Illés szekere, *Pokol* 26.35, Rachab, *Paradicsom* 9.116). A csend és a látvány különleges szinesztéziában össze is kapcsolódik. A *Sole tace* megszemélyesítés a sötétséget, a teremtő és megváltó *Logos*, a krisztusi fény hiányát jelenti. Az innét való kikerüléshez megfelelő irányú mozgásra van szükség. A *pokoli* találkozások során kényszerpályán mozgó *lelkek* általában megállnak egy pillanatra Dante (és Vergilius) előtt, majd mindenki folytatja megkezdett útját, mint Francesca vagy Ulysses. Vannak azonban alkalmak, amikor az elkárhozottak és az üdvözülésre szánt utas egy ideig ugyanabba az irányba együtt halad. Ilyen például a társait később futva utoléró Brunetto Latini. A szodomita (?) mester a beszélgetés során alsóbb padkán lépdél mellette, Mária kiválasztottja lehajolt hozzá. Homérosz, Horatius, Ovidius, Lucanus és Vergilius társaságában ilyen jól érzékelhető különbségtétel nincsen, sőt az udvariasság általános szabályai szerint ők azok, akik (rövid egyeztetés után) kései utódok felé nagyvonalú gesztust gyakoroltak. Ebből a szempontból inkább a görög és római irodalom képviselői mehetnének „feljebb”. Az öt mester a *fare onore* (tiszteletet adni) szerkezettel fogadta be Dantét⁵. Ettől kezdve nincs *ők* és *én* különbségtétel, az ige (*andammo*, mentünk) közös alanya a pogány és keresztény költészet bizonyos mértékű és arányú szinkretizmusát jelenti. A *mi* a következő terzinákban sokszor és hangsúlyozottan ismétlődik. Egy darabig megegyezik az úti céljuk.

A költők menete a 68. sorban említett tűz felé tart, amely félkört (*emisperio*, félteke) hasít ki az általános sötétségből. A *lumerában*, írta korábban (*Rime*, LXIX⁶), egy isteni küldött, *spirito infiammato* rejtőzködhet. A felé való, helyes irányú haladás lehetősége adott a *lumen intellectualéval* (értelem világossága) rendelkező pogány költők számára is. Az előkép elérése azonban még nem beteljesülés, még nem *visio Dei*. Útjaik csak az ének végén, amikor újra sötét lesz, válnak ismét szét.

Dante e terzinán kívül több változatban másutt is idézte az *Préd* 3.7 versét (*tempus tacendi et tempus loquendi*): *ov'è più bello / tacer che dire* (*Purgatórium* 25.43); *più è tacer che ragionare onesto* (*Paradicsom* 16.43); *meglio è tacere che poco dire* (szent Pál szerint, *Vendégség* 4.5.16); *tacendomi certe parole le quali pareano da tacere* (*Az új élet* 24,6); *di fuor tacea, e dentro dicea* (*Purgatórium* 18.4). Miért nem osztja meg az utókorral az együttlét során elhangzottakat? Sem a csak feltételezhetően szóba hozott dolgok, sem az elmondás minősége nem lehetett oka a későbbi hallgatásnak. Miért nem adta át az utókorral (mint szokta) azt, amit akkor tőlük megtudott? Sőt, Vergiliusszal ellentétben (*tacciolo, acciò che tu*

⁴ „a gondolatra megújul a félelem” (*Pokol* 1.6); „akkor szenvedtem, s most ismét szenvedek” (*Pokol* 26.19); „érzem, hogy élvezem (amit láttam)” (*Paradicsom* 33.93); „belém hasított a hibám” (*Pokol* 10.109).

⁵ Néhány sorral lejjebb a pogány filozófusok ugyanezzel a kifejezéssel emelik maguk fölé Arisztotelészt

⁶ De gli occhi suoi gittava una lumera,

la qual pareva un spirito infiammato;

e i' ebbi tanto ardir, ch'in la sua cera

guarda', [e vidi] un angiol figurato.

(Szemből fény áradt, / amely lánggra lobbant szellemnek tűnt; / volt annyi bátorságom, hogy tűzébe / néztem és (láttam) benne egy angyal alakját.)

per te ne cerchi, *Purgatórium* 17.139) Dante még arra sem biztatott senkit, hogy próbáljon saját eszével rájönni⁷.

A társaságba való felvételt követően nem csak az emberiség bő ezer évvel hosszabb történelmi tapasztalatának az ismerete alapján lehetett előnyben (Homéroszt és a latinokat is sok száz év választotta el egymástól) a többiekkel szemben, s még csak nem is azért mert még élt és visszamehetett a földre, hanem, főleg tudata minősége, az igazság ismerete tekintetében. Ő az egyetlen, aki meggyőződéses keresztényként nem *falsi e bugiardi* (hamis és hazug) istenekben hitt, hanem az igaziban. A Teremtő működésének ezer nyomát tapasztalja, s tudja, csak rajta keresztül juthat az örök boldogságba. A különbség áthidalhatatlan, az isteni valóságról való tudás számára behozhatatlan előnyt biztosított. Költő-elődjei hiába voltak az *ars bene dicendi* (megfelelően mondás művészete) vagy az *eloquium romanum* (római ékesszólás) túlszárnyalhatatlan mesterei, ez itt nem elegendő. A szótól, bármilyen szép is, nem válhat el a dolog (*Pokol* 32.12), vagy, amint ugyanezt szent Ágoston mondta, *in verbis verum amare, non verba*⁸. A késői tanítvány számára előnyös helyzetében neki kellett (volna) mestereit a legfontosabbra tanítani és rávezetni őket a továbbhaladás, a keresztény üdvözülés útjára. A peripatetikus beszélgetés során az égi és földi valóságról megfelelő tudással rendelkező Dante akarva-akaratlanul tanítványból mesterré vált. A régiek túlhaladott gondolataival szembe, számukra is tanulságos módon, a keresztény *teológus* meggyőző érveket állíthatott, amit ott talán még ki is fejtett nekik. Az akaratukon kívüli hiány ellenére Dante joggal tisztelte erkölcsi tartásukat, s közéjük tartozónak érezte magát. A *szép* más *ott* és más *itt*. A szó jelzőnek tűnik ugyan, de valójában főnév, jelentése „helyes viselkedés”, és az, amire ez tanít. A szerénység erkölcsi és nem esztétikai természetű kifejezés. Beszélgetőpartnerei iránti kötelessége volt elmondani az igazságot, utólag maga iránti kötelesség nem dicsekedni vele. Dante elhallgató magatartása elegáns, okos és udvarias.

A 12–13. századi teológiai, filozófiai megújulás (skolasztika) kulcskifejezését nem a filozófusok, hanem a Homérosz vezette költők *bella scolája* kapta. A keresztény teológiához közelebb áll az antik költészet, mint a régiek filozófiája. A hajdani költők a „Szentlélek nyomdokait követték”⁹, ahogyan a próféták is elfátyolozottan közvetítették az isteni teremtés titkait, úgy a költői inspiráció is képes volt erre. A Szentíráshoz hasonlóan a költők, ha nem is ismerhették közvetlenül az Isteni Ige megtestesülésének misztériumát, saját leleményeikkel a „legfőbb üdvösség” megvalósulását készítették elő, mint maga Vergilius vagy a másik purgatóriumi kísérő, Statius. A negyedik ekloga próféciját a középkor Krisztusra értelmezte. A fény felé haladó *andammo* után négy, szintén többes szám első személyben álló, s szintén mozgást jelentő ige: *venimmo*, *passammo*, *giugnemmo*, *traemmoci* (jöttünk, haladtunk, elértünk, oldalt fordultunk) következik. Helyes költői inspirációjuk révén olyan műveket alkottak, amelyek a keresztény olvasókat is közelebb vihetik az igazsághoz.

Az első rész a költőké, ezután egy vegyes csoport tűnik fel, tagjaihoz egészen másként viszonyul Dante. Rájuk a néhány terzinán belül kilencszer leírt *vidi* (láttam) vonatkozik, szintén régmúlt nyelvtani időben álló, de egyes szám első személyű ige. A szó kifejezi a látó és a látott közötti nyilvánvaló távolságot. Az ének elején hangsúlyozta, hogy dörgésre ébredt,

---

⁷ A fejezet idézetei sorrendben: „ideje a hallgatásnak és ideje a szólásnak”; „ahol szebb hallgatni, mint beszélni”; „tisztességesebb hallgatni, mint érvelni”; „jobb hallgatni, mint keveset mondani”; „jobbnak látszott elhallgatni néhány szót”; „kívül hallgattam, belül mondtam”; „elhallgatom, hogy magadtól keresd meg”.

⁸ SZENT ÁGOSTON 2000. 240–241, „nem a szavakat szeretik, hanem a szavakban rejlő igazságot”, IV 11.

⁹ BOCCACCIO 1975. II. 662–664. (*A költészet védelme* c. fejezetben).

de a szemei kipihentek voltak, tehát tisztán látott. Az igealak különbsége a két csoporthoz való eltérő viszonyulásnak az egyik legnyilvánvalóbb jele. A költők társaságába újonnan beválasztott utas *megfigyeli* ugyan a mitológiai, történeti alakokat és a filozófusok családját, de nem lép be közéjük. Sőt, ami még furcsább, szóba sem áll velük. Az interakció teljes hiánya miatt Dante a *spiriti magni* (nagy szellemek) pusztán külsőleg mutatja be. Nem ad lehetőséget számukra (bár elvárható lenne), hogy bölcs szentenciát mondjanak a világról vagy magukról, politikai vagy szellemi tevékenységükről. Ők viszont arra sem kíváncsiak, mint sokan mások, miként került közéjük egy hús-vér ember. A hősök és filozófusok utólag sem *szavaikkal*, gondolataikkal, hanem *látványukkal* (*del vedere in me stesso m'essalto*, hogy láttam őket, most is lelkesít) tették magukat emlékezetessé a negyedik fázisában.

A filozófusokkal egy tekintet alá vette a hősoket, hiszen az utóbbiakról csak egy kicsit emelte fel jobban a szemöldökét, hogy lássa Arisztotelészt és társait (*innalza un poco più le ciglia*, v. 130). A viszonylag hosszú listán említettek egyik része, mai tudásunk szerint, valódi történelmi személy volt, más részüket mitológiai alaknak tekintjük. A költők számára száraz lábbal átjárható folyóval és hét fallal körbe vett kastély az antik gondolkodók örök (?) otthona. A jól védett rezervátum nemcsak védi a tudás szentélyét az ostobaság profán betöréseivel szemben, hanem be is zárja lakóit, akik le vannak fegyverezve (kard nem valamelyikük, hanem Homérosz kezében van), ártalmatlanná vannak téve.

A helyben maradó, ritkán megszólaló és sóhajtozó filozófusok, illetve a fény felé mozgó költők hatos csoportja leírásának néhány eleme a két földi *cantica* egymástól eltérő jellemzőit vetíti előre. A körülzárttság, a statikusság (*parlavan, seder, stanno*, beszéltek, ülnek, állnak), néhány kivételtől eltekintve távolságtartó leírás a *Pokolt* jellemzi, az aktív szereplőként való önbemutató, a csapatszellemből, a kommunikáció jelentőségének a hangsúlyozása és a jó cél felé való együttes haladás viszont purgatóriumi jellemzők.

Ubi sapiens?

A filozófusok ilyen bemutatása Dante részéről a mai olvasó számára igazságtalannak tűnik: bezárkózásuk, jövő iránti némaságuk nem látszik összhangban lévőnek a történelmi tényekkel. Később sem utalt arra, hogy kár volt elmulasztani az eszmecsere, amelyre a személyes találkozás lehetőséget biztosított volna. Hiszen a skolasztika számára a filozófus mégiscsak Arisztotelész volt, a kommentátor, ahogyan itt is elhangzik, Averroës. Az isteni Logosz fényében a keresztény alapelvekkel nem számoló bármely világmagyarázat, szellemi, vallási tevékenység vagy megsemmisült, vagy átértelmeződött. Szent Ágoston tekintélyével felszólította a keresztény teológusokat: el kell venni a pogányoktól, mint jogtalan tulajdonosoktól „az arany és ezüst” tárgyakat az „Evangélium jogos hirdetése kedvéért”¹⁰.

A költő intuíciója és a filozófus racionális érvelése a hit szempontjából különböző elbírálás alá került. Az utóbbi *egészként* leértékelődött egy olyan eszmerendszerben, amely az ész és a tapasztalatot a racionálisan teljesen ki nem meríthető hit szolgálatába állította, s ezáltal csak korlátozott érvényességű teret biztosított számára. Sőt, amelynek végső vágya nem a(z) öncélúnak tekintett) minél nagyobb bölcsességre jutás és új ismeretanyag megszerzése, hanem az üdvözülésre vezető utak és módszerek elsajátítása. Szent Pál mondatai: „Nem megmutatta Isten, hogy a világ bölcsessége balgaság? Mivel a világ a maga bölcsességével nem ismerte

---

¹⁰ ÁGOSTON 2000. II. 40. 60. 147–148. Ugyanígy tettek a zsidók Egyiptomból való kivonulásuk alkalmával. Ágoston főleg a platonikusokra hivatkozott.

fel Istent isteni bölcsességében.”¹¹ A „*hol vannak a bölcsek?*” kérdéssel az egész görög filozófiát gyengítette, helyére az Evangélium életviteli tanítását állította. Amikor fény (!) formájában megszólaló szent Péter a hit lényegére vonatkozó kérdéseket tett fel Danténak, ő Pállal válaszolt: a hit meggyőződés arról, hogy a világot Isten szava teremtette (Zsid 11,1).

Aki rendelkezik vallással, birtokolja a bölcsességet, aki nem, a tudatlanság sötétjében marad. A költő metaforikus nyelvén: az egyszerre Szentlélek ajándéka és sarkalatos erény *Sapientia* szemei a bizonyítások (*dimostrazioni*), amelyekkel tökéletesen látható az igazság. A kapott szellemi képesség révén megtapasztalt igazság mint meggyőződés (*persuasioni*) tér vissza az elmébe. Ez utóbbi belső fényben bizonytalanabbul, elfátyolozottabban közvetít, jele az arcon megjelenő mosoly (*riso, sorriso*). Ennek látásában és a derűtségében érezheti az ember a legnagyobb boldogság gyönyörűségét, amely a legfőbb paradicsomi jó¹².

A Szentírás a görög (és római) filozófusokétól gyökeresen eltérő, korszakos kijelentésein – mint a „Kezdetkor teremtette Isten az eget és a földet” (Ter 1,1); „Én vagyok, aki vagyok” (Kiv 3,14); „Bizony, én, az Úr sosem változom, ezért nem ér el a végzet titeket” (Mal 3,6); „Az ige testté lett, közöttünk lakott” (Jn 1,14); „Mert ami benne láthatatlan: örök ereje és isteni mivolta, arra a világ teremtése óta műveiből következtethetünk” (Róm 1,20) – alapuló keresztény világkép megalkotói semmilyen lényeges kérdésben nem kényszerültek elvi kompromisszumot kötni. Ugyanakkor kialakították azokat a szövegmagyarázó elveket (ezeknek egy könyv-vallás esetében döntő jelentőségük volt), amelyekkel környezetükből kiemelhették a pogány gondolkodás bármelyik elemét és ellentmondások nélkül a magukéba olvaszthatták. A kinyilatkoztatás befejezté tette a filozófiát, ami benne helyes volt, a kereszténység előzetes megsejtése (*typosz, umbra futurorum*, előkép, jövő árnyéka), s csak az utóbbi felől bír jelentőséggel, főleg a tudományos ismeretek és a tiszta erkölcsök példaként állítása területén.

Péter előtt teológiából gratulációval vizsgázó (*Paradicsom* 24.149–150) „jó keresztény” számára semmilyen problémát nem jelentett, hogy a világegyetem mozgását hol Isten dicsőségének (*gloria*), hol a mitológiai Venus fiának, Ámornak¹³ tulajdonítsa. S az sem, hogy a földi, égi és túlvilági történések minden szintjén és környezetében a mitológiai alakok, Minostól Marson, Jupiteren át Saturnusig fontos szerepet kapjanak. De nem mint istenek, hanem mint az abszolút igazságosság érvényre jutásának részei, típusai, példái vagy eszközei.

Dante számára a költészet *élő* teológia, saját feladatát új korszakot indító apostolokéhoz, rendalapítókéhoz, Péteréhez, Benedekéhez és Ferencéhez hasonlította (*e io con orazione e con digiuno, Paradicsom* 22.89). Az isteni Rend működésének személyes élményként való feltárásával az volt a célja, mint Can Grande della Scalának szóló, utolsó levelében röviden összefoglalta: „*removere viventes in hac vita de statu miserie et perducere ad statum felicitatis*”¹⁴. Az örök boldogság a földi élet minőségének, az ember élete során hozott döntéseinek a következménye („szabad akaratának megfelelően a jutalmazó vagy büntető

---

¹¹ 1Kor 1,20-21.

¹² „Itt ajánlatos megjegyezni, hogy a Bölcsesség szenei a bizonyítások, amelyekkel igen bizonyosan látjuk az igazságot, nevéte pedig a meggyőződés, amelyben a Bölcsesség belső fénye némileg elfátyolozottan világít, ebben a két dologban érezzük ama boldogság magasztos gyönyörét, amely a legfőbb jó a Paradicsomban.”. *Vendégség* 3.15.2 (Szabó Mihály fordítása).

¹³ „Ámor magában nem létező valóság (sustanzia), csak járuléka a valóságnak” *Az új élet* 25.1.

¹⁴ *XIII. levél* 15–16. „kimozdítani az élőket ennek az életnek a nyomorúságos állapotából, és átvezetni őket a boldogság állapotába”.

Igazságosság alá van vetve”). A történelemre való odafigyelés számos tanulságot kínál. A korábbi generációk viselkedése, gondolkodása, s ezek fölötti rendszerszerű és abszolút érvényű ítélet megannyi okulásul szolgáló példa. Legfőképp arra, hogyan gondoskodhat az ember saját maga üdvözüléséről. Mindehhez azonban szüksége van az isteni kegyelem ingyenes ajándékára, az üdvözülés akarására és meggyőződéses hitre. Mindez együtt *evangelica dottrina*, amely bepecsételődik az értelembé.

De la profonda condizion divina
ch'io tocco mo, la mente mi sigilla,
più volte l'evangelica dottrina.¹⁵

Antik és mai kollégájától eltérően a középkori művész nem akart öncélúan sem tetszést aratni¹⁶, hízelegni műve befogadójának, sem pedig önmagát mutogatni. Tevékenységének „rendszerterület” hasonló a természetkutatóéhoz. Mindkettő elméje számára, ha tehetséges és tisztességes, elérhetővé válik egy olyan köztes terület, amelyben az isteni és az emberi aktivitás találkozhat. (Danténak az utóbbiban is volt tapasztalata, hiszen 1320. január 20-án latin nyelvű geofizikai előadást tartott Veronában a vízről és a földről, *Questio de aqua et terra*). Fentről a Teremtő felkínálja a tudás valódi tárgyát, amelyhez a tudós felemelkedhet, de nem a nyers valóság, hanem a dolgok mibenlétének (*quidditas*¹⁷) a sikeres kutatásával. A másik típusú tevékenység során rendelkezésre áll a művész „elméje vásznára” festett kép vagy Ámor belülről való *diktálása*. A földi paradicsomban Beatrice szinte szó szerint elismétli Ámor inspiráló szavait, önmagára vállalva a reveláló személy szerepét¹⁸. Az alkotó ember a *Hegyről* kapja (Kiv 25,40, *exemplar*) a tudás vagy a művészi ábrázolás tárgyát, a „mintát”, amely a látomásban feltárulkozik számára. A tudós és művész akarattal és tehetséggel felfedezheti a dolgok lényegét, ideái alapján tudja, milyen legyen az elkészítendő mű (ld. ábra).

Belső kép, sugalmazott szó

---

¹⁵ *Paradicsom* 24,142–144. S e mély rejtélyre (Szentháromság titka – P.J.), melyről szólok épen, / ama szent evangéliumi tantól / kaptam az Úrban többszörös pecsétet. (Babits Mihály fordítása) Az isteni állapot mélységét az evangéliumi tanítás többször is bevészte (bepecsételte) az elmémbe. Dante ebben a vonatkozásban gyakran használja az Isten (*Causa*) mint pecsétnyomó és az elme mint annak formáját felvevő és megszilárduló viasz (*effetto*) metaforát. Ebből a szempontból a *sigillo* szinonimája az *impronta*, *impressa* (lenyomat) valamilyen nyelvtani alakja.

¹⁶ „ostendere in istorum litteris sacris, quos nobis erudiendis et ab hoc saeculo pravo in beatum saeculum transferendis, providentia divina providit.” (... megtalálható azon férfiak szent könyveiben, akiket az isteni gondviselés küldött számunkra, hogy tanítsanak minket, és e gonosz világból átvigyenek a boldog világba. Valamivel lejjebb arról értekeznek, az ékesszólásnak nem az a feladata a tanításban, hogy az tessék vagy megszerettesse azt, amitől eddig irtózott, hanem hogy világossá váljék, ami eddig rejtve volt. Ez a kiváló tehetségek tulajdonsága. (ld. fenti *in verbis*.. kezdetű félmondat, *A keresztény tanításról* 4.6.10–11).

¹⁷ Dante pontosan ezt a szót használja a szent páli meghatározás elismétlésekor:

fede è sustanza di cose sperate
e argomento de le non parventi;
e questa pare a me sua quiditate.

Paradicsom 24,64-66. „hit a remélt dolgok valósága, / a nem láthatók bizonyítéka / és ez tűnik számomra a hit mibenlétének”, Babits „a hit csomójának”, Nádasy „a hit lényegének” fordítja.

¹⁸ „Mit a szerelem sugdos” – válaszolta / ajkam – „megörzöm én és szót a szóra / irom, amint ő bellül mondja tollba.” (*Purgatórium* 24.52-54, ahogyan ő belül diktálja, adom meg a szavak jelentését); Beatrice Danténak: „Te csak jegyezd, mint ajkaim kimondják, / a szót azon élet élőinek, mely / a halál felé járja a bolondját.” Babits Mihály fordítása (*Purgatórium* 33.52–54, az élet a halálhoz való futás).

Ágoston többször is foglalkozott a műalkotás létrejöttének körülményeivel. A lényeg azonban mindig ugyanaz maradt: az *ingeniummal*, megfelelő tehetséggel rendelkező művész tevékenysége során a belső eszményből (ma, fordítva, ezt nevezhetnénk „objektívnak”) átmegy a külsőbe (elkészült mű), amely már az ő személyiségének jegyeit is hordozza. A *Szentháromságról* szóló kilencedik könyvében azt állítja, hogy értelmünkkel képesek vagyunk a kimondhatatlanul szép képek vagy ige belső megtapasztalására. „Más az, ahogyan a lelkünkben elképzeljük a tárgyakat, vagy ahogy lelki szemünkkel látjuk őket, és más az, amikor azoknak a formáknak az eszméit és kimondhatatlan szépségét az értelem okoskodása fölött egyszerű intuícióval felfogjuk.” A művészi intuíció, mint a hit, az okoskodás fölött áll. „Az időben keletkezett dolgok mind az örök igazság alapján lettek, és mi értelmünk szemével ebben az örök igazságban szemléljük azt a formát is, amely a mi létezésünk modellje, és amely szerint magunkban vagy a testekben helyes ítélet alapján valamit megvalósítunk. Aztán a dolgoknak a létrejött ismeretét, mint szót hordozzuk magunkban, s mintegy gondolatban szüljük, s amikor így az megszületik, nem válik el tőlünk. Amikor azután másokhoz beszélünk, a belül maradó szóhoz alkalmazzuk a külső szónak vagy valamilyen jelnek a használatát, hogy a külső érzékelhető jel hozza létre a hallgató lelkében is azt, ami a beszélő lelkéből nem távozott el. Amikor testi tagjainkkal teszünk vagy mondunk valamit, és az emberek viselkedését helyeseljük vagy helytelenítjük, semmi mást nem teszünk, csak azt fejezzük ki, amit már belső szóval megfogalmaztunk. Senki sem tesz kifelé semmi olyat, amit előbb a szívében nem határozott el.”¹⁹ Nincs másként a *képekkel* sem: „Te adtad testi érzékeit, hogy lelke anyagra vetítse velük a művészi terveket ... meghányja-vesse azután a lélek a benne és a rajta uralkodó igazsággal együtt: sikerült-e az eddig elkészült alkotás?”. Isten igéit „testi fül jelezte a szellemi fülével örök Igédre tárulkozó okos értelemnek” (*Vallomások* 11.5–6). Az Istentől kapott belső szó vagy kép az elkészítendő mű tökéletes mintája. Ott van elrejtve az emberi szellem mélyén²⁰, s ez a bölcs művész ihletének elsődleges forrása. Aquinói szent Tamás a patrisztikus hagyományt követi: A művész elméjében fogant ige (belső szó vagy idea) felhasználásával és valamilyen tárgy akarásának szeretetétől (hajlamától) ösztönözve dolgozik²¹.

Beatrice halála utáni lelki fejlődésútját Dante, mint írta (*Vendégség* 2.12), a *Consolatio* olvasásával indította. Boëthius művéből pontosan azokat a helyeket emelte ki többször is, amikor Filozófia a fogolynak a bennünk lévő isteni példáról beszél „tu cuncta superno ducis *ab exemplo* (kiemelés – P.J.), pulchrum, pulcherrimus ipse mundum mente gerens,” (*De consolatione* 3.9. vv.6-8), A jó mintája tebenned volt; mindent eme égi / mustra után alakítasz, széppé tervezve, Te / Legszebb... Hegyi György fordítása)²². A *Vendégség* negyedik traktátusát bevezető canzone szerint a művészi tevékenység fontos feltétele, hogy a művészen benne éljen a kép. Ahogyan a gazdagság által nem lehet nemessé válni, úgy a

¹⁹ *A Szentháromságról* 9.6.11–7.12 AUGUSTINUS 1985. 274–275.

²⁰ *Az új élet* 1.4. secretissima camera de lo cuore (a szívem legrejtettebb zuga), ahol az élet szelleme lakik. Ágostonnál *abditum mentis* (az ember belső világának rejteke, *De Trinitate* 14.7.9), illetve *intimum verbum* (belső ige, *De Trinitate* 15.21.40).

²¹ Artifex autem per verbum in intellectu conceptum, et per amorem suae voluntatis ad aliquid relatam, operatur. A művész az értelem által felfogott ígét (belső szót vagy formát) felhasználva kezd munkához, akaratának valamilyen tárgy iránti szeretetétől (hajlamától) ösztönözve. *Summa Theologiae*, 30366. I^a pars qu.45.a.6 (respondeo).

²² *Vendégség* 3.2.17. A másik utalás „Tu mihi et qui te sapientium mentibus inseruit deus. Te és az Isten, aki téged a bölcselmébe plántált...” (Boëthius szavai Filozófiához, *Consolatio* 1.4.)

puszta szándék sem helyezi lelkünkbe a megjelenítendő alakot. Az eredeti és igazi kép isteni elem a művész lelkében, ami nélkül nem jöhetne létre műalkotás.

chi pinge figura,
se non può esser lei, non la può porre,²³

Latin spekuláció és olasz poézis

Isteni mivoltunk megismerésével „élesztett” emberi képesség fejleszthető teoretikus-racionális, spekulatív (skolasztika) magaslatokba, valamint a providencia vezette világ konkrét történeti példáiból levont helyes következtetésekre. Az utóbbira való törekvésekor a művészt nagymértékben segíti szakmai tudása, a mesterségek (*artes*) égi szférákkal való kapcsolatának ismerete, továbbá a természet mint *effectus* bármely megnyilvánulása jelentőségének felismerése (szimbólumok).

A firenzei költő kilenc éves volt (ebben az évben találkozott Beatricével), amikor Aquinói Tamás meghalt. Nem merülhetett fel benne egy újabb, korrigált *Summa Theologiae* írásának a terve. Őt kortársai elsősorban *minden rím urának* (illetve tehetséges, de elbukó politikusnak) tartották. Szándéka egy olyan, valóságban nem létező igazságos Birodalom létrehozása volt, amely előkészítője lehet a mennyeknek, s amelyet nem sikerült másutt, politikai tevékenységével létrehozni. A „szelleme vásznán” feltárulkozó *Imperiumban* a szabad akarattal rendelkező és cselekvő ember önpusztítását (*Pokol*), tökéletesedését (*Purgatórium*), végül örök boldogságát (*Paradicsom*) mutatja be. A színpadon élő alakok mozognak, szenvednek, örülnek, szeretnek és gyűlölnék, mindenki a végső és tökéletes rend alapján neki biztosított helyen.

A *latin* skolasztikus csak a tudósok szűk körének szólt, az *olasz* költő viszont, bár gyakran hangsúlyozta az iskolázottság fontosságát, elvileg mindenkihez. A nyelv választása kijelölte olvasóközönségét és ezzel együtt részben a bemutatható tartalmat. A szerzői szándékot nem kismértékben befolyásoló idióma nemcsak a *hogyan* kérdése volt, hanem a *mit*-é is. (Néhány száz évvel korábban az egyszerű közönség igénye határozta meg az ófrancia hősi epika világi tematikáját, nyelvezetét, előadásmódját, megteremtve az európai irodalom első jelentős formáját.) A két nyelv használata ugyanabban a műben (*Vendégség*), az olasz canzonéhoz írt latin kommentár, nem tűnt szerencsés vállalkozásnak. De a *második szerelme* ihlette műben „nem lett volna helyes népi nyelven nyíltan énekelni” Filozófiáról, mivel az olaszban nem volt méltó rím arra, hogy nyíltan írjon róla verset (*non era degna rima di volgare alcuna palesemente poetare*), ráadásul a nem eléggé fogékony hallgatók félreértették volna a „képbe öltöztetett szavakat” (*Vendégség* 2.12, *fittizie parole*), s így összekeverve a valóságot a fikcióval nem adtak volna hitelt a szavainak. Dante mégis az olaszt választotta, ezzel tovább nehezítette saját feladatát, hiszen nemcsak a nyelvet, hanem az olvasóközönségét is „meg kellett nemesíteni”.

Az olaszul beszélőket hozzá lehet szoktatni a latinizmusokhoz, ezzel ki lehet tágítani a vulgáris nyelv kereteit és képességeit, növelni lehet a méltóságát. A Dante-kritika hamar észrevette²⁴, hogy a három nagy rész különböző céllal, módon és mértékben használja a latint.

²³ A *figura* a művész felől az, ami „fentről” a *forma* (idea). „Ha nem rejtőzne benne, / nem tudna festő arcot képbe tenni” (52–53 sorok, Csorba Győző fordítása).

²⁴ MACHIAVELLI, Niccolò, *Discorso o dialogo intorno alla nostra lingua* (1525).

Machiavelli és Dante képzelt beszélgetése során az utóbbi szavai: „Nelle prime due Cantiche ve ne sono pochi, ma nell'ultima assai, massime dedotti da'latini, perché le dottrine varie di che io ragiono, mi costringono

A történeti, eseményeket leíró első részben, a bűnös emberek valóságának megjelenítésekor alig vannak latinizmusok (zagyva és trágár kifejezések annál inkább), majd a tisztulás folyamatát gondviselés-szerűen irányító angyalok kara (együtt a lelkekkel) a bibliai szövegekhez és az egyház hagyományaihoz alkalmazkodva főleg latinul imádkozik és énekel. Beatrice érkezését a Hegy tetején olyan rím-struktúra készíti elő, amely latinosította a középkori mentális tér mindhárom, héber, keresztény, pogány összetevőjét *senis, venis, plenis* (*Purgatórium* 30.17–19–21). A *senis* (öreg ember) a 24 ótestamentumi könyv egyikének, az *Énekek énekének* allegorikus alakja; a *venis/t* (jössz, jön) a Messiást köszöntő szavak az evangéliumokban; *plenis* (tele) utalás Vergilius *Aeneis*ére²⁵. Egy furcsa jóslatot tartalmazó terzinában pedig maga Beatrice kevert nyelven szólalt meg (*Purgatórium* 33.10–12, *Modicum, et non videbitis me; / et iterum, .../ modicum, et vos videbitis me*, Rövid idő és nem láttok engem, aztán ismét [...] rövid idő és viszontláttok engem). Krisztus szavait idézte János evangéliumából (Jn 16,16), amelybe belefűzte a *sorelle mie dilette* (szeretett nővéreim) megszólítást. Végül a győztes hit paradicsomi birodalmában tárgyalt filozófiai kérdések bemutatásakor tudta a legkevésbé nélkülözni a latinizmusok és a teológiai terminusok használatát. Ezeket azonban lehetőség szerint „olaszosította”.

Dante tudhatta, egy fontos dologban bizonyára túltesz nagyra becsült mesterén. Ez az emberi élet mélységeinek és magasságainak közvetlen megtapasztaláson alapuló ismerete. Tamás, leszámítva utazásait, egész életét rendházban vagy a párizsi, nápolyi egyetemi katedrán töltötte: tanult, tanított, vitatkozott, prédikált és írt. A domonkos-rendi *magister in sacra pagina* feladata *legere, disputare, praedicare* (olvasni, megvitatni, prédikálni) vagyis Istennek és művének minél mélyebb megismerése és ismertetése volt. Dantée Isten működő hatalmának megtapasztalása és megtapasztaltatása az eljövendő nemzedékekkel. Spekuláció helyett élet, absztrakt ember-fogalom helyett sok ezer ember nyomorúságos vagy dicső története, és summájuk a róluk alkotott végérvényes ítéletben. A Rend Istené, az élet az emberé. Az idézett *breviter* utáni mondatokban, a *Paradicsom* a poétikáját tárgyalva, Dante általánosságban leszögezte: a gyakorlati erkölcstan vagy etika a filozófiának az igazi ága, amely az embert segíti eligazodni. „...nem az elméletre, hanem a cselekvésre van irányozva az egész mű”²⁶. A bölcsesség tartalma a szeretet: „a bölcsességhez pedig ... elengedhetetlen a szeretet” (*Vendégség* 3.13) vagy, Arisztotelész *Etikája* hatodik könyvére hivatkozva, „lehetetlen, hogy bölcs legyen az, aki nem jó” (*Vendégség* 4.27).

A fentiekből néhány következtetés vonható le: Dante *divinae litterae* (Istenről szóló írások) tanulmányai alapján meggyőződött arról, hogy az általa átélt vízió isteni inspiráció, ami benne feltárulkozik az maga az objektív valóság. Ez a személyének szóló kegyelem azt a kötelességet róta a különleges tehetséggel megáldott költőre, hogy szemléletes formában, csak az igazságra tekintettel tegye az egész emberiség kincsévé a tapasztaltakat, a többiek okulására. A költő-elődök közül senki sem kapott még ekkora feladatot, különösen az égi

---

apigliare vocaboli atti a poterle esprimere; e non si potendo senon con termini latini, io gli usavo, ma li deducevo in modo, con le desinenze, ch'io gli facevo diventare simili alla lingua del resto dell'opera.” (Az első két canticában kevés (idegen vagy latin kifejezés—Pál J.) van, de az utolsóban rengeteg, nagy részben a latinból vettem, mert azok a különböző tanok, amelyekről szólok, arra készítettek, hogy átvegyem a nekik megfelelő szavakat; ezt csak latin terminusokkal tudtam megtenni, azokat használtam, de úgy vettem át, hogy a végződésekkel a mű többi részéhez hasonlóvá tettem).

<http://www.ousia.it/content/Sezioni/Testi/Machiavelli/DiscorsoLingua.pdf>

²⁵ „Manibus, oh, date lilia plenis!” *Aeneis* 6,883. (teli markokkal szórjatok liliomot).

²⁶ Genus vero philosophiae sub quo hic in toto et parte proceditur, est morale negotium, sive ethica; quia non ad speculandum, sed ad opus inventum est totum et pars. *XIII. levél* 40.16.

valóság megjelenítése vonatkozásában: a *Paradicsom* második énekének elején állítja: *L'acqua ch'io prendo già mai non si corse*, olyan vízen hajózom, ahol mg senki sem járt (*Paradicsom* 2.7). Túlvilági utazását gyakran hasonlítja hajózáshoz. Éneklő hajója megfelelő irányba tartásáról a csillagok gondoskodnak. Hosszú töprengés után arra a következtetésre jutott, hogy vállalkozása sikeréhez több segítséget kaphat a régi költőktől, mint a pogány filozófusoktól. A spekuláció helyett költészetet választó Dante számára a 13. század hajnalán nem állt rendelkezésre sem kellően fejlett nyelv (*volgare illustre*, kitűnő köznyelv, amely rávilágít a *dolog* lényegére), sem használható, keresztény téma megjelenítésére használható költészet. Ezeket tehát, a *Commediával* együtt meg kell alkotnia. A keret túlvilági utazás, amelynek során egyidejűleg, kortársként teljes történelmi „arcképcsarnokkal” találkozhat, s megtapasztalhatja, hogyan érvényesült a minden korszak embere fölött (és az emberekben) a keresztény Isten igazsága.

Visszafelé írt történelem

A folyamat a természetes, *bildungsroman*-féle fejlődési vonal fordítottja. A szerző nem az egyén születésétől, környezete leírásától halad az öntudatra ébredésen és a felnőttként hozott döntéseken, cselekedeteken keresztül a halálig, ami alapján az életpálya megítélésre kerül, hanem ellenkezőleg. Ismert a végeredmény, ráklépésben fejthetők fel az ide vezető okok, események. Mint amikor a kémikusnak a kémcsőben elé helyezett vegyületről kell megmondania annak tapasztalati, molekuláris és szerkezeti képletét. Ahogy a természettudós segítségére vannak bizonyos szabályszerűségek, ismétlődően azonos eredményre jutó kísérletek, úgy a teológus költőnek is rendelkeznie kell a múlt és a morális világ törvényei ismeretével. Dante esetenként nagyon szűkszavúan bánik a lehetséges történeti vagy tapasztalati előismeretek közlésével. Szélsőséges esetben még a túlvilági lélek nevét sem írta le, csak legfontosabb tetteire utalt, például: *che fece per viltade il gran rifiuto* (*Pokol* 3.60, gyávaságból a nagy visszautasítást tette), 11 szótag, egy hendecasyllabus a 14233-ból (ennyi sorból tevődik össze a száz ének). Az öröklét felől elhibázott lépésével jelentős pozíciója ellenére így írta ki saját nevét és személyét a történelemből V. Celesztin pápa. A szerelem halottai közül Kleopátráról csak annyit tudunk meg, hogy buja, Parisnak, Tristannak csak a nevét írta le. A többi az olvasó műveltségére van bízva. Sommás elintézésük oka itt az alakok lényegtelensége, a mű ökonómiájához való arányosan csekély hozzájárulásuk. (Az ilyen nevek pusztá említése időnként jobban segíti a bemutatandó túlvilági környezet, mint a személy megismerését, akinek a földi történetéről a már tudottakhoz képest nem kapunk semmilyen új információt.) A miértekre és hogyanokra választ kereső hatalmas kommentár-irodalom magának Danténak a műveivel kezdődött (*Az új élet, Vendégség, XIII. levél*, stb.), majd két fiával, Jacopóval és Pieróval, illetve Jacopo della Lanával, a később *Ottimónak*, legjobbnak elnevezett *chiosával* (magyarázat), Boccaccióval folytatódott, s a történeti ismeretek növekedésével feltehetően soha nem fog véget érni.

A műben a történelem nem folyamatként, hanem mint végeredmény áll előttünk. A múlt különböző periódusa során végbement dolgok egyidejű jelenléte miatt minden egyes apró részletnek különleges jelentősége, „története” van. Az egyénnek a környezete (az ebben való helye és szerepe) az egyik legfőbb jellemzője. Minden, az adott pillanatban szóvá tett dolog, körülvevő tárgy a bemutatni kívánt személyre (vagy ezek csoportjára) vonatkozik. Így válik tapasztalhatóvá megannyi sorsba burkolt emberi tulajdonság. Az egyes utalások „megfejtésben” a tájékozódni kívánó olvasó segítségére van továbbá a túlvilág didaktikusan felépített rendje, a szavakon túl az ismert jelentéssel rendelkező szimbólumok (számok,

színek, gesztusok, állatok, növények, stb.) használata. De talán még a fentieknél is nagyobb jelentőséggel bír Dante páratlan éleslátása, amellyel az emberi lényeket megfigyelte és általánosította. Dante szinte emberfeletti absztrakciós képességgel rendelkezett, amellyel még a távolinak tűnő, idegen dolgokban is felismerjük a legszemélyesebb érzéseinket, gondolatainkat, sőt, érintettségünket. Az *abditum mentis* vagy a szív legrejtettebb zugának poétikája olyan ember-képet ad, amelyben a lényeges tulajdonságok tér és idő elválasztó távolságain túl is mindig ugyanazok maradnak.

A retrospektív irány hangsúlyai eltérnek az előre haladóéitól. Ezek közül néhány sajátosság: a lelkek önismerete tett és ítélet (az olvasó számára ítélet és tett sorrendben) viszonyában teljessé válik. A túlvilági lelkek a már elért örök, vagy a szenvedéssel megszerzendő jót, illetve a rosszat a végérvényesen diadalmaskodó igazság fényében folyamatosan tapasztalják. Csak a lényegre emlékeznek. A rossz döntést előkészítő pszichológiai mentségek, sőt, általában a pszichologizálás háttérbe szorult. Ami előttünk gyakran elliptikus formában föltárul, az egyén sorsának megmásíthatatlan summája. Kővé vált következmény, amelynek az okait „visszafelé”, az életben lehet elvileg megtalálni. De valójában nem is ez a lényeg, hiszen akik kárhozatra jutottak, örökké abban maradnak, hanem a jövő számára adandó példa. Összhangba kerül egymással a teremtet világ mint Istennek, s a benépesített túlvilág mint az embernek az *okozata*. Az első tökéletes alkotója tökéletes művet teremtett, de az utóbbi is eléri a célját, nem esik részekre a világ. A jó és rossz dolgok végső soron harmonizálnak egymással: *a világ bal felével együtt tökéletes*²⁷, olvassuk Ágoston Istennel folytatott magányos párbeszédének az elején. A rossznak szerepe lehet az ember felemelkedésében, ahogyan Vergilius és Dante Lucifer szőrös testét használja a jó felé vezető úton, a pokolból való kiemelkedéshez.

Az ember lélekből és testből összetett eszes lény – olvassuk egyhangúlag az Atyáknál és a katekizmusokban. Az emberben meglévő, de más-más vonzáskörben mozgó halhatatlan és halandó rész potenciálisan a földi élet minden pillanatában egyszerre, de nem egyenlő mértékben és arányban van jelen. A rossz dominanciájának esetén, a keresztény tanításnak megfelelően, a korrekció lehetősége az őszinte megbánást követő feloldozással az utolsó pillanatilag megmarad. Büntetése, jutalmazása (a *Commediában* itt tartunk, még igazi test nélkül) és feltámadása (ez a jövőben fog bekövetkezni) egységesen vonatkozik mindkettőre, nem csak a lélekre. Jóllehet az élet kázusai között számos, általában homályban maradó próbát kell mindenkinek kiállnia, és az egész életpályának a súlya íteltetik meg, mégis általában kiemelkedik egyetlen egy, éles szituációban hozott döntés, amely köré az elkárhozás oka koncentrálnak. Francesca elmeséli történetét *ma solo un punto fu quel che ci vinse* (de volt egy pont, ami legyőzött minket, *Pokol* 5.132). (Célzott közönsége feltehetően tudta, mi volt az a *pont*.) A bűnök vagy erények ilyen bemutatása nemcsak a didaxis szándékával emel ki egyes eseteket, hanem egyúttal illusztrálta a keresztény antropológia és etika érvényességét is.

„*Donne magne*”

A *Vita nuova* és a *Commedia* írása közötti bő évtizedben Dante élete, gondolkodása jelentős változáson ment át. Beatrice halála után egy másik együtt érző nő (*passionata di tanta misericordia si dimostrava sopra la mia vedovata vita*, olyan nagy könyörületet mutatott elárvelt életem iránt, *Vendégség* 2,2) hatása alá került, s nála talált vigaszt. A *donna*

---

²⁷ „Deus per quem universitas etiam cum sinistra parte perfecta est.” Augustinus, *Soliloquium* 1.1.2.

gentiléhez Dantét két meghatározó olvasmány-élmény vezette: Boëthius idézett *Consolatio*ja és a *spiriti magni* között is említett Cicero (Tulio) barátságról szóló morálfilozófiai műve. Mindkét írás (a ravennai fogoly esetében a szerző is) szorosán kapcsolódott a költő szánalmas élethelyzetéhez. Ezután az egyházi iskolákban folytatott tanulmányaival és filozófiai vitákon szerzett tapasztalataival tökéletesítette (*Vendégség* 2.12) tudását, kifejezőképességét. A két nő, Beatrice és Filozófia (*bellissima e onestissima figlia dello Imperadore dell'universo*, a világ urának gyönyörű és tisztességes lánya, *Vendégség* 2,15) iránti szerelemi vágyakozásban az utóbbi kapott egyre nagyobb jelentőséget, vagyis, talán értelmezhetjük úgy, az evilági tudományos ismeretek iránti érdeklődés. A végbemenő események immanens magyarázata egyre inkább háttérbe szorította az előbbire való emlékezést. Kettőjük viszonya kezdetben a költészet és filozófia közötti széttartással jellemezhető. Dante az első Beatrice-mű végén kijelentette, hogy nem elégedett az eredménnyel, amely méltatlan a témához. De lesz idő, amikor az Ámortól kapott új tudással végighaladva az égkörökön a legtágabbig fog hatolni. *Az új életben* még háttérben maradó másik hölgy lassan birtokba vette Dante gondolkodását, aki egyre inkább a természet rendszerének vizsgálatára (*Voi che, intendendo...* Ti, harmadik ég értő mozgatói) és ennek emberi tevékenységekre (szabad művészetek) gyakorolt hatására összpontosította szellemi erejét. Ezáltal elhalványult a teremtett világ isteni *jel* funkciójának a jelentősége, a dolgok nem *sub specie aeternitatis* (az örökkévalóság szerint) mutatkoztak meg, hanem immanens mivoltukban. A filozófus nyeresre állt a költővel szemben.

A *köztes korszak* újdonsága és hozadéka a szilárdabb természettudományos ismeret és a filozófiai rendszeresség kritériumainak megfelelő érvelés. A *donna gentile* hatására nemcsak a működésben lévő igazság pontosabb megértésére tehetett szert, hanem, mint elmélyült és szenvedélyes nyelvészeti és poétikai tanulmányai mutatják, adekvátabb metaforákat, költői eszközöket is képes lett céljai szolgálatába állítani. A *Vendégség* hosszan fejtegeti elismerőleg a Filozófia szerepét és jelentőségét külső és belső világának alakulásában, sőt azt is sejteti, hogy az ő segítségével tud majd úgy szólni Beatricéről, ahogyan előtte még senki.

Dante egyszer sem írta le a *simbolo/i*²⁸ szót, miközben számos alkalommal az *allegóriát*, ami általánosan jelentette a konkrétéhoz képest „másként” mondást. Számára a különbség nem a *jelentő-jelentett* viszonya szempontjából, hanem a lényegnek tekintett *jelentett* artikulálásában (allegorikus, tropologikus /egyén üdvözülésére vonatkozó/, anagogikus /transzcendens értelem/) mutatkozott meg. A konkrét és az elvont középkori aszimmetrikus és hierarchikus viszonya a későbbiek során a kiegyenlítődés útjára lépett, majd megfordult. Az itteni világ legyőzte túlvilágot. Az újkori tipológia-elmélet tapasztalatai ugyanakkor rávilágítanak a középkor saját rendszere szerint reflektálatlanul maradt jelenségeire, így a két fogalom, az allegória és a szimbólum új kapcsolatára, ami az utóbbi antikvitas után újjászületését jelentette. (A modern Dante-kritika természetesen nem tudta nélkülözni az „anakronisztikus” terminus használatát²⁹.)

A *donna gentile* egy fogalom testet öltése, goethei értelemben allegória. Néhány, többször ismételt egyszerű tulajdonságán kívül nincs igazi személyisége. Olyan, mint Boëthius képzelete alkotta változó méretű, ég és föld között magasságát gyakran változtató, okos meglátásaival, érveléseivel vigasztaló asszony, vagy mint Giotto monokróm Erény-ábrázolásai a Scrovegni kápolnában, amelyekkel szemben a bűnök allegorikus alakjai állnak

²⁸ A szó egyébként fent volt tartva az apostoli hitvallásnak: *Symbolum apostolorum*.

²⁹ Különösen: Singleton 1978. (*Allegoria, Simbolismo* c. fejezetek), AUERBACH 1985., ECO 1990., KELEMEN 1999. *Az allegória poétikája* c. fejezet.

(a festő-barát is alkalmazta a *contrappasso* sémát!). Az általánost kifejező allegória kultusza szükségszerűen jelent meg és maradt fenn a keresztény művészetben, időnként a szokottnál is nagyobb erővel (középkori moralitások, barokk képzőművészet). Az iránta érzett ellenszenv készítette arra Goethét, hogy a *konkrétot* az *általános* elé helyezve új értékrendet alakítson ki. Ebben a sorrendben a szimbólumhoz jutunk, míg fordítva az allegóriához, az értelem lányához, aki a „szellemet visszaüzi önmagába”. *Az új élet* után a *Vendégségben* való találkozásukkor Dante azt hangsúlyozta egyrésztől, hogy feltehetően Isten akaratából találkozott Filozófiával, a könyvek, az antik szerzők és tudományok úrnőjével³⁰, másrésztől azt, hogy a nemes hölgy³¹ költői allegória. Egy félmondaton belül kétszer használta az *immaginare* (elképzelni) szót, egyszer meghatározására (*imaginava lei fatta come una donna gentile*, kedves asszonynak képzeltem el), másodsor pedig Dantéhoz való lelki viszonyára (*non la poteva immaginare in atto alcuno se non misericordioso*, semmilyen megnyilvánulását nem tudtam elképzelni másként, mint könyörületesnek). Nincs természetes életkora, egyéni testalkata, se meg nem születik, se meg nem hal, az apja, mint láttuk, sem valóságos férfi.

A Filozófia-allegóriájával szemben – a két hölgyre alkalmazva Goethe oppozícióját³² – Beatrice az első pillanattól kezdve valóságosnak ábrázolt nő, akivel sok hétköznapi esemény történik (Dante családjához közeli lakhelye, pontos életkora, találkozásuk Firenzében az utcán (ünnepségen) vagy a templomban, szépsége, társnők, halála napja, stb.). Riválisával ellentétben ő igazi élő emberként kerül bemutatásra, test és lélek,³³ aki mindkét „énjét” feltárta mindkét létállapotban: a földön és a túlvilágon (a fátyol levétele³⁴) egyaránt. Filozófiából kimaradt a *szimbólum* meghatározó jellemzője, az „objektív korrelatív”, a konkrét egyediség, vagyis maga az élet, míg elődje **antagonistája**³⁵-utóda, a dantei Beatrice maximális mértékben rendelkezik a valóságos létezés szinte valamennyi pozitív jellemzőjével. Egyszerre spirituális és organikus, folytatva Goethe elhatárolását, önmagában áll, „s mégis, mélységes jelentést hordoz”, sőt nemcsak hordoz, hanem a *jelek* szisztematikus megmagyarázásával jelentésüket is feltárja Danténak, s rajta keresztül mindenkinek.

Beatrice az indíttatást a könyörületesség anyjától (*Mater misericordiae*³⁶) kapta. A korábbi (sikertelen) sugalmazóból végig jelenlévő irányító lesz. A pokol tornácára leszállva ő tette a

---

³⁰ „...la filosofia, che era donna di questi autori, di queste scienze e di questi libri, fosse somma cosa”, a Filozófia ezen szerzők (Cicero, Boëthius) tudományok és könyvek asszonya a legnagyobb dolog (*Vendégség* 2.12).

³¹ A nemes hölgy és Filozófia egymáshoz való viszonyára vonatkozóan Dante nem ad egyértelmű meghatározást, az utóbbi hol, mint idéztük, az előbbi névváltozta (*Vendégség* 2.12), hol csak hasonló hozzá (*Vendégség* 4.30.5), máskor Beatrice „helyettese” (*Az új élet* 38). Filozófia is (a tamási *ancilla theologiae*-n és a mondottakon kívül) több, egymással ellentétes dolgot jelent (vagy ilyen tulajdonságokkal rendelkezik): boldoggá tevő, hasonlít Beatricére, a teológia segítője, másutt Dante által követett hamis tanítás, stb.

³² GOETHE, *Über die Gegenstände der bildenden Kunst* (1797), *Maximen und Reflexionen* (1832). Az idézetek magyarul: *A képzőművészet tárgyairól*. In: Antik és modern. Szerk. PÓK Lajos. Gondolat, Budapest 1981. 210. (Tandori Dezső fordítása).

³³ A költővel nagyjából kortárs vagy valamivel későbbi kommentárok (Piero Alighieri) és életrajzok (Giovanni Boccaccio) többsége valóságos személynek állította Beatricét. Valamilyen történeti személyt még azok a kutatók is feltételeznek, akik Beatricét Dante elméje produktumának tartják. Dante költői zsenialitása teremtette élővé Beatricét, mint ahogyan egy remek festő is olyanná tudja tenni az ábrázolt alakot, mintha élne.

³⁴ *Az új életben* (23.8) az asszonyok fehér fátyollal takarták el a halott lány alázatos arcát. A költő legerősebb bűnös hajlamának ennek ellentétét, a *superbiát* tartotta.

³⁵ „Egyiket előlről a látás erősítette állandóan, a másikat pedig hátulról az emlékezet.” *Vendégség* 2.2

³⁶ A *Donna gentile*hez hasonlóan Mária is (Fiú)Isten lánya (*Paradicsom* 33.1–3) és első tulajdonsága a könyörületesség. A *Paradicsomban* csak az ő személyéhez kapcsolódva jelenik meg a szó, egyszer (*Paradicsom* 33.19).

gondviselés eszközévé Vergiliust, aki folyamatos emelkedéssel³⁷ hozta föl védencét a „selva oscurából” a *divina foresta*, (sötét erdő, isteni rengeteg), az emberi tökéletesség bűnbeeséssel elvesztett eredeti állapotának kapujáig. A földi paradicsomi jelenségekre egy újabb *donna*, a *bella* jelzővel hatszor feldíszített Matilda adott magyarázatot (a jelző következetesen a jelzett szó elé került, míg a *donna gentilénél* fordítva).

A földi paradicsom hat énekén keresztül Dante kíséretét egy olyan hölgy vette át, aki közvetlen tapasztalattal rendelkezett arról az ég és föld közötti világról, amelyet Isten az eredetileg bűntelen embernek szánt. A többi tisztult lélektől eltérően a *szép hölgy* nem fog belépni a paradicsomba, szerepe átmeneti, mint az a hely, amelyiknek az őre. De őt is a szerelem sugarai hevítik (*Purgatórium* 28.42). Az éppen megérkező költő arról panaszkodott, hogy az itt tapasztaltak nem egyeztethetők össze eddigi ismereteivel (*Purgatórium* 28.85-87). A lent királynőknek tekintett tudományok és filozófia ebben a (és a későbbi) környezetben ellentmondásba keveredik saját korábbi állításaival. A „ködöt” (az égi paradicsom előtt) Matilda oszlatja el azzal, hogy rávilágít az ember teremtése eredeti helyének geofizikai, klimatikus, biológiai és antropológiai körülményeire. Dante új tudásának egyik része a hitre (Isten jónak teremtette az embert) tartozik, a másik a tudományokra vonatkozik. A természet össze van szöve a morállal: a bűnbeesés előtti ember környezete más törvények szerint (légműködés, növények reprodukciója, tulajdonságai, stb) működött, mint a megrontott későbbi. A földi értelemmel viszont csak az utóbbit ismerhető meg. A tudósok és filozófusok közvetlen tapasztalat híján csak az igazítól különböző földi jelenségektől vonhattak le helyes vagy helytelen következtetéseket. Nem az ő megfigyeléseik vagy következtetéseik tehetők felelőssé, ha az ilyen alapon megismert rendszer, s így az ő tudásuk is, magasabb szinten érvényét veszítette.

A paradicsomra felkészítő Matilda merítette alá Dantét a Léthe és az Eunoè (Statiust is) vizében. Átmeneti kísérője az elmondottakhoz szívességből egy *ad personam* megjegyzést fűzött, amellyel, közvetlen utalás nélkül, megmagyarázta a *spiriti magni* két csoportja közötti alapvető különbséget is. A régi költők, amikor a Parnassuson a boldog aranykorról (örök tavasz, dús gyümölcs, nektár) írtak, már a földi paradicsomról álmodoztak. Vergilius és Statius mosollyal fejezték ki egyetértésüket. „Képzletük vásznán” feltárulkozott számukra az igazság, amit, anélkül hogy tudták volna, *ingeniumuk* segítségével megjelenítettek és közkinccsé tettek. Míg a filozófusoknak ehhez Istennek az ő korukban még nem létező valóságát, az Ige testet öltését kellett volna, mintegy a Teremtőt megelőzve, teljes tudattal felfogniuk és leírniuk.

Brunetto Latini mellett tisztelettudóan fejét lehajtva gyalogol. A Léthe partján Matilda kis lépteihez igazítja a sajátját (*Purgatórium* 29.9), vagyis lassít (ő sietne már tovább). Beatrice viszont gyorsabb járásra szólítja fel, kéri, érje őt utol, *vien più tosto* (gyere gyorsabban, *Purgatórium* 33.19). A mozgás kifejezi a partner szavaihoz való viszonyulást. A régi mester *figliuolnak* (fiamnak) szólítja őt, mindkét hölgy viszont *fraténak* (testvér), ami a korholó szavak, illetve az *arc* helyett a *sakáll* szó használata után Beatrice kiengesztelődésének a jele. Ezután nemcsak a léptek, a gondolatok is egymással párhuzamosan, bár egy ideig nem ugyanolyan magasságban haladnak. Beatrice nemcsak a pokol tornácára, hanem a purgatórium hegyének a csúcsára is *leereszkedik*. „Itt tudnunk kell, hogy egy dolog

---

³⁷ A Dante által alapul vett kozmosz kép kínálta útvonal legalsó pontja a kiindulás. A célja felé induló utas pokoljárása, Isten hatalmának megismerése és az ebből való okulás erkölcsi-intellektuális értelemben emelkedés, még ha a gravitáció középpontjáig földrajzi szempontból lefelé is visz az út.

hatóerejének a másikba való leszállása annak saját képére való alakítását jelenti ... a nap lebocsátva sugarait, a dolgokat megához hasonlóan fénybe öltözteti.”³⁸

Vergilius meghatározása szerint Beatrice *lume fia tra 'l vero e lo 'ntelletto* (*Purgatórium* 6.45, világosság lesz az igazság és /Dante/ elméje között). A kárhozattól való megmentés után Beatrice *második* feladata hívének felkészítése Isten látására. A *Purgatórium* utolsó és a *Paradicsom* első két énekében indul el a doktrinális átképzés hosszú folyamata, amelynek során lassan feltárulkozik előtte a jó igazi képe. A határhelyzetben láthatóvá válik a gondolkodásmódok közötti alapvető különbség. Dante eddigi *iskolája* biztosította tudás alkalmazhatatlan az új környezetben. Beatrice szavait követni akaró lassú és nehézkes értelme annyira elmaradt a hölgytől, mint a föld az empyreumtól³⁹. Új vezetője arra szólította fel őt, hogy felejtse el a régi, hibás nézeteit, mivel azt tapasztalja: magas röptű szavai hallatán (bűnbeesés, megváltás, korrupt Egyház, DXV-prófécia⁴⁰) Dante *ingeniuma* alszik (*Purgatórium* 33.64 és *om che sogna*, 33.33), elméje megkövült (*impetrato*, 33.74), elsötétült (*tinto*), neki pedig egyszerűbb (meztelen) szavakat kell használnia, hogy a protezsált durva (*rude*, 33.102) látása felfogja a tanítást.

A *parole nude* egyrészt példabeszédszerűséget jelent, amellyel vezetettje számára is felfogható módon feltárja az egyes események közötti összefüggéseket. A tényeket magyarázó tényekre (*allegoria in factis*) a DXV-prófécia Beatrice általi feloldása lehet a módszertani példa.

ma tosto fier li fatti le Naiade,
che solveranno questo enigma forte⁴¹

Nem a szavak, hanem a később végbemenő történések fogják megértetni Dantéval, hogy mi a tartalma a látott jelenetnek, és Beatrice hozzá fűzött jóslatának, amely szerint az Ötszáztizentől megöli a Szajhát és az Óriást⁴². Másrészt Beatrice rávezeti partnerét a *földi* gondolkodás hibás voltára, a történeti-antropológiai helyzetből adódó képtelenségekre és hiányosságokra. A halandók gondolkodása hamis következtetésre jut, ha kevés érzékszervi tapasztalat áll rendelkezésére, vagy esetleg nincs is ilyen. De még akkor is sekélyes (rövidék a szárnyai) marad az ember értelme, ha a *ragione* az érzékszervek nyomában halad, vagyis van elég konkrét tapasztalata.

³⁸ „Ove è da sapere che discendere la vertude d'una cosa in altra non è altro che ridurre quella in sua similitudine, ... Onde vedemo lo sole che, discendendo lo raggio suo qua giù, reduce le cose a sua similitudine di lume.” (*Vendégség* 3.14.1, Szabó Mihály fordítása).

³⁹ "Perché conoschi", disse, "quella scuola c' hai seguitata, e veggì sua dottrina come può seguitar la mia parola e veggì vostra via da la divina distar cotanto, quanto si discorda da terra il ciel che più alto festina"

Purgatórium 33. 85–90. Hogy megismerd – mondta – azt az iskolát, / amelyet követtél, és lásd, annak tanítása / csak milyen messziről tudja követni a szavamat, / beláthatod a ti utatok / olyan távol van az istenétől, / mint amennyire eltér a föld / attól az égtől, amely legfelül siet.”

⁴⁰ DXV, cinquecento diece e cinque (515): a szám a megbomlott világrendet helyre állító isteni küldöttet jelöli.

⁴¹ *Purgatórium* 33.49-50 „Hamarosan tények lesznek a Najádok, akik megoldják ezt a nehéz rejtvényt.” A Najádok helyett inkább Laiosz fia, Oidipusz lehetett, aki megfejtette a szfinksz rejtvényét. A szent páli *in aenigmate* hatását mutató *enigma forte* jelzős szerkezet a *Commedia* misztikus, okkult jelentésrétegét kutató irodalomtörténészek által gyakran idézett hely (pl. MINGUZZI 1988.)

⁴² A DXV talán maga Dante vagy luxemburgi VII. Henrik, a szajha a pápa, az óriás a francia király. A remélt esemény, VII. Henrik győzelme nem következett be.

".....S'elli erra
l'oppinion", mi disse, "d'i mortali
dove chiave di senso non diserra,
certo non ti dovrien punger li strali
d'ammirazione omai, poi dietro ai sensi
vedi che la ragione ha corte l'ali"⁴³ „”

Dante számára nehezen érthető verbális eszközök híján Beatrice művésziékhöz folyamodik: ha nem is pontos érvelés mentén, de a képet magában hordva öntse szavakba a látott jelenetet, s vigye el az utókor számára értelmüket úgy, mint zarándokok botjukon a pálmaágot.

Az égi *vero* korántsem tárható fel a teremtéskori eredeti vagy azután megrontott földi természet törvényeinek pusztán kísérleti, tapasztalati és racionális ismeretével. Az Istenhez közeli (*deiforme*, *Paradicsom* 2.20) birodalomban a Napba nézéssel (*Paradicsom* 1.52–63) az érzékszervi, a gravitáció megszűnésével (Dante a mennybe emelkedik, *Paradicsom* 1.73–75) a geofizikai törvények válnak semmissé. A Holdon lévő sötétebb foltok nevetséges mitológiai és téves természettudományos magyarázata után Beatrice felfedi Danténak az igazságot: nem a foncsor vagy a különböző sűrűség, az optikai vagy az asztrofizikai szabályok okozzák a jelenséget, hanem valami egészen más. A természettudományiak helyett az üdvözülésre vezető erkölcsiek érvényesülnek. A Hold felszínén lentről is tapasztalható jelenség a *formáló elv* különböző mértékű jóságára vezethető vissza, vagyis a sötétebb részek a mozgató értelemtől kevesebb éltető erőt kaptak, mint a fényesek (*Paradicsom* 2. 147–148, *formal principio che produce, conforme a sua bontà, lo turbo e 'l chiaro*, a formáló elv jóságának megfelelően hoz létre sötétet és világosat). Az okok spirituálisak, morálisak, nem természetiek. Akik gondolkodásukban képtelenek az anyagtól a szellemig, az egyszerű mozgástól az erkölcsig emelkedni, ne akarjanak mélyebb igazságokkal foglalkozni.

A *Paradicsom* második énekének elején Dante kedvelt hajó-metáforájában két (magával együtt három) csoportra osztotta művének olvasóit. Legelől az övé halad. Az érzékszervi tapasztalaton alapuló racionális gondolkodás elegendő volt a bűnbeesés utáni világ és a róla szóló leírás megértésére. Kicsi és lassú csónakban ülő iskolázatlan olvasói élvezhették a *Pokol* és a *Purgatórium* színes előadását, tanulhattak a felhozott példák sokaságából. Egészen idáig, de eltanácsolta őket a további, mélytengeri utazástól. Isten működése titkos rendjébe ők már nem nyerhetnek bebocsájtást, vissza kell térniük a partra. Az angyalok kenyerével táplálkozó bölcséket viszont felszólítja, hogy kövessék éneklő hajóját, használják ki a mögötte kinyíló barázdát, hogy könnyebben elérjék létük célját.

IRODALOM

ÁGOSTON, Szent

2000 *A keresztény tanításról*. Fordította Böröczki Tamás. Paulus Hungarus, Kairosz, Budapest.

AUERBACH, Erich

1985. *Mimezis (a valóság ábrázolása az európai irodalomban)*. Fordította Kardos Péter. Gondolat, Budapest

---

⁴³ *Paradicsom* 2.52–57. Ha tévednek a halandók / – mondta – ott, ahol az érzékszerv kulcsa nem nyit, / most már biztosan nem kellene, hogy a csodálkozás nyilát / feszítse benned, mivel, tapasztalod, / még az érzékszervek után haladva is rövidek az értelem szárnyai.

- AUGUSTINUS, Aurelius
1985 *A szentháromságról*. Fordította Gál Ferenc. Szent István Társulat, Budapest.
2020 *Augustini Aurelii opera omnia* <https://www.augustinus.it/index2.htm> (latin-olasz bilinguis kiadás)
- BOCCACCIO, Giovanni
1975 Dante élete. Fordította Füsi József. *Művei I-II*. Európa, Budapest.
- ECO, Umberto
1990³ *L'epistola XIII, l'allegorismo medievale, il simbolismo moderno. Sugli specchi ed altri saggi*. Bompiani, Milano.
- GOETHE, Johann Wolfgang
1981 Über die Gegenstände der bildenden Kunst (1797), *Maximen und Reflexionen* (1832). Az idézetek magyarul, A képzőművészet tárgyairól. In: *Antik és modern*. Szerk. Pók Lajos. Gondolat, Budapest. (Tandori Dezső fordítása).
- GILSON, Étienne
1987 *Dante e la filosofia*. Jaca Book, Milano.
- GILSON, Étienne
1998 *L'Esprit de la philosophie Médiévale*, J. Vrin, Paris. (Magyarul: A középkori filozófia szelleme. Fordította Turgonyi Zoltán. Paulus Hungarus, Kairosz, Budapest 2000.)
- KELEMEN, János
1999 *A Szentlélek poétája*. Kávé, Budapest.
2015 „*Komédiámat hívom tanúmul*”. *Az önreflexió nyelve Danténál*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- MACHIAVELLI, Niccolò
1525 *Discorso o dialogo intorno alla nostra lingua* (1525)
- MINGUZZI, Edy
1988 *L'enigma forte*. ECIG, Genova.
- PÁL József
2009 *Dante. Szó, szimbólum, realizmus a középkorban*. Akadémiai, Budapest.
- SINGLETON, Charles
1978 *La poesia della Divina Commedia*. il Mulino, Bologna.
- THOMAS AQUINAS
2020 *Summa theologiae*. [https://www.documentacatholicaomnia.eu/03d/1225-1274,_Thomas_Aquinas,_Summa_Theologiae_\(p_Centi_Curante\),_IT.pdf](https://www.documentacatholicaomnia.eu/03d/1225-1274,_Thomas_Aquinas,_Summa_Theologiae_(p_Centi_Curante),_IT.pdf)

